

UITZWERMEN OF SAMENKLITTEN?

De ruimtelijke spreiding van broers en zussen over stad en land van Noord-Holland, 1850-1940*

Swarming out or sticking together? The dispersal of siblings in the North-Holland countryside, 1850-1940

Why were some families scattered over a larger area than others? In this article we use a dataset with the complete life courses of all siblings originating from 210 families, whose parents married in the same village in the commercialized North-western part of the Netherlands in order to discover the determinants of sibling dispersal. Using multinomial logistic regression, we found that the survival status of the parents, the civil status of the siblings and the size and gender composition of the sibling set were the most important factors behind dispersal patterns.

Broers en zussen zijn belangrijke leden van persoonlijke netwerken. Als leeftijdsgenoten groeien ze op in dezelfde historische periode en hun onderlinge banden beslaan een groot deel van de levensloop. Gesteld is dat de intensiteit van de relaties tussen broers en zussen afzwakt naarmate men ouder wordt.¹ Van meer belang zijn echter de levensloopebeurtenissen die de configuratie van familieleden veranderen. Huwelijksluiting verslapt de banden tussen broers en zussen, terwijl echtscheiding en verweduwing juist leiden tot hernieuwde contacten. Broers en zussen kunnen gezien worden als permanente maar flexibele leden van verwantschapsnetwerken; hun rol wijzigt met veranderende en concurrerende verplichtingen in de levensloop.

* De eerste auteur werd gefinancierd in het kader van het nwo project Gezinsvorming en Bestaansstrategieën in West-Nederland, 1830-1940. Zie ook het eerder binnen dit kader gepubliceerde artikel: Jan Kok en Hilde Bras, 'Clustering and dispersal of siblings in the North-Holland countryside, 1860-1940', *Historical Social Research* 33 (2008) 278-300. De tweede auteur werd gesubsidieerd door een VENI subsidie in het kader van de nwo Vernieuwingsimpuls (project 'Siblings and the life course: Mutual relations, diversity and interdependence in the life courses of brothers and sisters, 1860-1940', 275-53-001).

1. Lynn White, 'Sibling relationships over the life course: a panel analysis', *Journal of Marriage and the Family* 63 (2001) 555-568, 557.

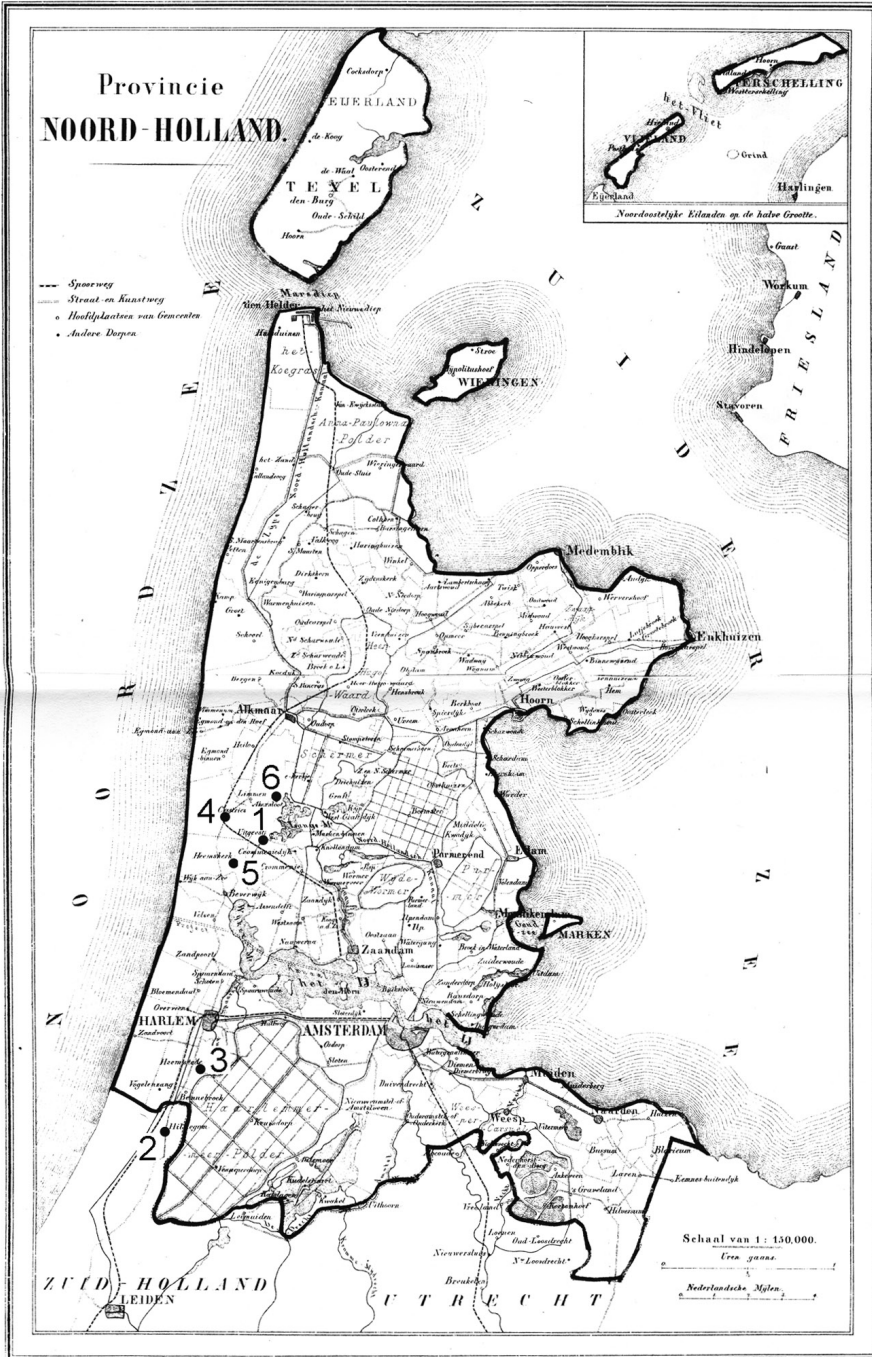
Voor het onderhouden van relaties tussen broers en zussen is nabijheid een belangrijke voorwaarde.² Afstand beïnvloedt sommige vormen van contact meer dan andere. Telefonisch contact (of in het verleden briefwisseling) en financiële hulp worden niet zo sterk bepaald door afstand. Hoe groter echter de onderlinge afstand, des te kleiner de mogelijkheden voor allerlei vormen van praktische steun. Hoe kunnen we de ruimtelijke spreiding van broers en zussen verklaren? Welke factoren lagen daar aan ten grondslag? Voor de beantwoording van deze vraag maken we gebruik van een dataset met gegevens over de levenslopen van het volledige nageslacht van 210 huwelijksparen.³ De ouders van deze kinderen trouwden in Akersloot, een platelandsgemeente in Noord-Holland ten noorden van het IJ; de levens van de kinderen voltrokken zich voornamelijk in stad en land van Noord-Holland.

Een voorbeeld kan ons onderwerp nader illustreren. De eerste generatie van het gezin Frederiks wordt gevormd door Joseph Frederiks (geboren in 1839), een 'schelpenvaarder' die in 1866 trouwde met Lena Out (eveneens geboren in 1839) uit het naburige dorpje Uitgeest. Joseph overleed in Akersloot in 1897 en Lena in 1902. Het paar kreeg zes kinderen die allen een hoge leeftijd bereikten. Alle kinderen verhuisden veelvuldig tussen de leeftijd van twintig jaar en hun huwelijk, maar ze vestigden zich definitief na hun huwelijk. Het eerste kind was Elisabeth Maria (1867) die in 1888 naar Uitgeest verhuisde om er te trouwen en er zich met een timmerman te vestigen. Hier woonde ze tot haar dood in 1941. Het tweede kind, Dirkje (1869), huwde een arbeider in 1897 en verhuisde naar het zuiden van de provincie (Bennebroek), waar ze bleef wonen tot ze overleed in 1945. Het derde kind was een zoon, Albertus (1871). Hij was een arbeider, trouwde in 1900 en vestigde zich na zijn huwelijk ook in het zuidelijk deel van Noord-Holland (Heemstede). Hij leefde tot 1955. Het vierde kind was weer een dochter: Diewertje (1873). Zij trouwde met een postbode in 1898 en ging in Castricum wonen. Haar laatste levensjaren bracht zij door in Alkmaar, waar ze in 1945 overleed. Dochter Magthilda (1875) huwde een arbeider in 1898. Het paar verhuisde vrij vaak in een afgebakend gebied ten zuiden van Akersloot. Magthilda overleed in 1946. Ten slotte huwde dochter Jannetje (1878) in 1903 met een tuinbouwer.

2. Dorian Apple Sweetser, 'The structure of sibling relationships', *The American Journal of Sociology* 76 (1970) 47-58, 54; White, 'Sibling relationships', 558; Sonia Miner en Peter Uhlenberg, 'Intergenerational proximity and the social role of siblings after midlife', *Family Relations* 46 (1997) 145-153; Hilde Bras en Theo van Tilburg, 'Kinship and social networks: A regional analysis of sibling relations in twentieth-century Netherlands', *Journal of Family History* 32 (2007) 296-322, 316.

3. De migratiegegevens en levenslopen van deze 210 gezinnen en hun kinderen zijn te vinden in de *Dataset Gezinsvorming en Bestaansstrategieën in West-Nederland (GBW)*, release GBW 02. Deze dataset is verzameld door de HSN en volgens de methode van de HSN, in het kader van het nwo project Gezinsvorming en Bestaansstrategieën in West-Nederland, 1830-1940 van Jan Kok.

KAART 1 Woonplaatsen van de broer en zussen Frederiks veertig jaar na het huwelijk van hun ouders, 1906

1866.

273004 Bunders. 525000 Inwoners.

Uitgave van Hugo Surinagar te Leeuwarden.

Bron: J. Kuyper, *Gemeente-atlas van Nederland: naar officieele bronnen bewerkt* (Leeuwarden 1869; herdruk Groningen 1984) 4. Noord-Holland.

Zij verhuisde daarna ook nog verscheidene keren; een van die verhuizingen bracht haar zelfs terug naar haar geboortedorp Akersloot. De broer en zussen waren nooit ver van elkaar of van hun ouders verwijderd. Kaart 1 laat hun woonplaatsen in 1906 zien, 40 jaar na het huwelijk van hun ouders. Elisabeth Maria (1) woonde toen in Uitgeest, slechts 4,8 kilometer van Akersloot. Dirkje (2) woonde in Hillegom op 32,3 kilometer afstand, terwijl Albertus (3) in Heemstede (25,8 kilometer), Dieuwertje (4) in Castricum (7,5 kilometer) and Magthilda (5) in Heemskerk (9,7 kilometer) woonden. Jannetje (6) ten slotte was teruggekeerd naar Akersloot.

In ons artikel gaan we eerst in op een aantal mogelijke oorzaken van ruimtelijke spreiding van broers en zussen. Daarna beschrijven we onze casus, gegevens en methoden. Vervolgens brengen we de afstanden en spreidingspatronen van broers en zussen in kaart. Ten slotte analyseren we welke factoren de mate van ruimtelijke spreiding verklaarden.

Verklaringen voor spreidingspatronen van families

In de ruimtelijke verspreiding van gezinsleden komen allerlei factoren samen. In de eerste plaats gaat het dan om sociale en economische processen die het uitwaaieren van gezinsleden bevorderen dan wel tegengaan. In de tweede plaats kunnen kenmerken van het ouderlijk gezin een rol spelen. Ten slotte is de samenstelling en de omvang van de groep broers en zussen van belang.

Migratie en spreidingspatronen hangen uiteraard af van de beroepsstructuur en de infrastructuur van een gebied. Nabijheid van beroepsmogelijkheden of beschikbaarheid van goedkope en snelle transportmogelijkheden verkleinen de kans om (over lange afstand) te migreren en zullen geografische nabijheid van broers en zussen in de hand werken. Gezien de hoge mate van verstedelijking van Noord-Holland verwachten we een relatief beperkte langeafstandsmigratie.

Het erfrecht in een gebied kan ook invloed uitoefenen op de huisvesting van kinderen. In het geval van huishoudens waarin meerdere generaties bij elkaar woonden, was het gewoon dat slechts één kind het ouderlijk bezit overnam. Afhankelijk van de lokale gebruiken vond overdracht plaats na de pensionering of na het overlijden van de vader. De erfgenaam, meestal een zoon, compenseerde zijn broers en zussen, maar deze tegemoetkoming was niet gelijk aan een volledig erfdeel. Ongehuwde broers en zussen hadden het recht om op de boerderij te blijven, maar veel niet-ervende kinderen verlieten de regio. Gebieden met meergeneratiehuishoudens kenden daarom vaak een relatief grote migratie uit de streek.⁴ Tegenover het meergeneratiehuishou-

4. L.K. Berkner en F.F. Mendels, 'Inheritance systems, family structure, and demographic patterns in Western Europe, 1700-1900', in: C. Tilly en L.K. Berkner (eds.), *Historical stud-*

den staat het kerngezin. Dit is een gezinstype met alleen ouders en kinderen welke wordt gekenmerkt door gelijke vererving. Hierbij is bezit niet 'absoluut' in de vorm van een specifiek huis en de bijbehorende grond, maar kan het gezien worden als een 'bundel' van overdraagbare rechten. Om goed te kunnen boeren en een gezin te kunnen stichten moet men voldoende rechten op percelen land zien te verwerven of te combineren. Boerengezinnen verhuisden wanneer ze een geschiktere combinatie van kavels vonden. Hoofden van huishoudens onderhielden nauwe relaties met broers en zussen en met neven en nichten om op die manier samen te werken en een eventuele efficiënte ruil van land te bewerkstelligen. Het gezin was dus van primair belang en familiehuwelijken (huwelijken tussen neven en nichten en huwelijken tussen broers en zusters uit verschillende families) zorgden er voor dat het land in de familie bleef.⁵ Verwacht kan worden dat spreidingspatronen van broers en zussen in de twee typen erfrechtssystemen sterk van elkaar verschilden. Systemen waar het bezit werd overgedragen op één erfgenaam kenden bij gebrek aan bestaansmogelijkheden weinig lokale migratie. Broers en zussen raakten van elkaar verspreid door migratie uit het gebied van herkomst. Egalitaire nucleaire familiesystemen kenden intensieve korteaftandsmigratie die gerelateerd was aan de verwerving van land. We verwachten hier dus relatief meer clustering van broers en zussen.

Een andere sociale factor waar rekening mee gehouden moet worden is de familiale zorg. Ondanks het sterk individualistische karakter van het gezinsleven in Noordwest-Europa⁶ werd van kinderen verwacht dat ze hun ouders ondersteunden en dat broers en zussen elkaar hielpen. In Nederland bleef de jongste dochter vaak ongehuwd om haar ouders te verzorgen op hun oude dag.⁷ Onderzoek heeft ook laten zien dat alleenstaande vrouwen in de steden vaak voor kortere of langere perioden in de huishoudens van zowel

ies of changing fertility (Princeton 1978) 209-223; Simone A. Wegge, 'To part or not to part: Emigration and inheritance institutions in nineteenth-century Hesse-Kassel', *Explorations in Economic History* 36 (1999) 30-55.

5. G. Augustins, 'The perpetuation of families and the molding of personal destinies', in: D.I. Kertzer en M. Barbagli (eds.), *Family life in the long nineteenth century* (New Haven 2002) 322-348; Martine Segalen, "'Avoir sa part": Sibling relations in partible inheritance Brittany', in: Hans Medick en David W. Sabeen (eds.), *Interest and emotion: Essays on the study of family and kinship* (Cambridge 1984); Martine Segalen en Philippe Richard, 'Marrying kinsmen in Pays Bigouden Sud, Brittany', *Journal of Family History* 11 (1986) 109-130; Hilde Bras, Frans van Poppel en Kees Mandemakers, 'Relatives as spouses: Preferences and opportunities for kin marriage in a Western society', *American Journal of Human Biology* (2009 te verschijnen).

6. David S. Reher, 'Family ties in Western Europe: Persistent contrasts', *Population and Development Review* 24 (1998) 203-234.

7. Jan Kok, 'Youth labor migration and its family setting, The Netherlands 1850-1940', *The History of the Family. An International Quarterly* 2 (1997) 507-526.

gehuwde als ongehuwde broers of zussen woonden.⁸ Het *poolen* van inkomen met broers en zussen was onderdeel van hun overlevingsstrategieën. Terwijl alleenstaanden nu vaak op relatief grote afstand van hun broers en zussen wonen,⁹ verwachten we dat het tegengestelde het geval was in het verleden, toen het moeilijker was om onafhankelijk te leven. Op dit punt zien we een verschil tussen mannen en vrouwen. Voor alleenstaande mannen waren er wel mogelijkheden om zelfstandig te wonen, bijvoorbeeld in gezellenhuizen of op kamers. Voor alleenstaande vrouwen waren de mogelijkheden er niet. We veronderstellen dat er vooral op oudere leeftijd een toename in geografische clustering van broers en zussen plaatsvond.

De sociale positie van het ouderlijk gezin speelt ook een belangrijke rol. Migratie brengt kosten met zich mee. In de keuze om te verhuizen moet men de voordelen ervan op het gebied van werk, inkomen, gezondheid en huisvesting beoordelen.¹⁰ Vandaag de dag is de duur van het genoten onderwijs de belangrijkste voorspeller van de afstanden tussen broers en zussen. Naarmate broers en zussen hoger opgeleid zijn, wonen ze verder van elkaar.¹¹ Voor het verleden kunnen we verwachten dat (land)bezit een belangrijke rol speelde. Land bond families aan een bepaalde plaats en afhankelijk van de heersende lokale tradities van vererving leidde dit tot clustering van broers en zussen. Rijke boeren waren waarschijnlijk het meest succesvol in hun huwelijksstrategieën waarmee ze kinderen eigen boerderijen verschafte maar hun sociale endogamie betekende dat huwelijkspartners in een groter gebied gezocht moesten worden. Boeren met een klein of gemiddeld landbezit mikten op 'niches' (niet per definitie in dezelfde beroepsgroep) waarbij kinderen dicht bij elkaar bleven. In tegenstelling tot telgen uit boerengezinnen verlieten kinderen uit de arbeidersklasse en de lagere middenklasse vaak op jonge leeftijd het ouderlijk huis om als boerenknecht of dienstbode te gaan werken.¹² In gezinnen waarin de kinderen de leeftijd kregen om uit te vliegen, nam de verspreiding van broers en zussen dus toe. Omdat jongeren echter constant terugkeerden naar het ouderlijk huis, leefden zij waarschijnlijk

8. Jeanette Dorsman en Monique Stavenuiter, 'Vrijgezelle vrouwen in Amsterdam in de tweede helft van de 19e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 154-181.

9. Clara H. Mulder en Matthijs Kalmijn, 'Geographical distances between family members', in: Pearl A. Dykstra e.a., *Family solidarity in the Netherlands* (Amsterdam 2006) 43-61, aldaar 49-50.

10. Jan Kok, 'Youth labor migration', 507-526; Hilde Bras, 'Maids to the city: Migration patterns of female domestic servants from the province of Zeeland, The Netherlands (1850-1950)', *The History of the Family. An International Quarterly* 8 (2003) 217-246.

11. Mulder en Kalmijn, 'Geographical distances', 43-61, aldaar 44, 55.

12. Hilde Bras en Jan Kok, "'Naturally, every child was supposed to work'. Determinants of the leaving home process in The Netherlands, 1850-1940', in: Frans van Poppel, Michel Oris en James Lee (eds.), *The Road to Independence. Leaving home in Western and Eastern societies, 16th - 20th centuries* (Bern 2003) 403-450.

toch dichter bij elkaar dan in een latere levensfase waarin de meeste kinderen trouwden en definitief uitzwermden.¹³ Hoewel ze niet altijd de vaardigheden, informatie en middelen hadden om permanent over lange afstand te migreren, kunnen we wel verwachten dat broers en zussen uit arbeidersmilieus en uit de lagere middenklasse meer verspreid leefden dan broers en zussen uit boerengezinnen.

Hoe compleet was het gezin van herkomst? Na het overlijden van een van de ouders verwachten we dat kinderen eerder het ouderlijk huis verlieten en migreerden. De spreiding van broers en zussen zal het grootst zijn geweest wanneer beide ouders overleden waren.

Familiair ruimtelijk kapitaal kan ook van invloed zijn geweest op de spreiding of clustering van broers en zussen. Paul-André Rosental analyseerde de veranderende ruimtelijke configuraties van drie opeenvolgende generaties van honderd families afkomstig van het Franse platteland. Hij liet zien dat zussen die verhuisden na hun huwelijk een belangrijke rol speelden in het introduceren van nieuwe beroepsmogelijkheden bij hun jongere broers, die soms ook met migratie gepaard gingen.¹⁴ Het gebied waarin familieleden zich concentreerden noemde hij het familieterritorium; dit gebied was steeds aan verandering onderhevig en breidde zich met elke nieuwe generatie verder uit. Lionel Kesztenbaum, die dit concept verder uitwerkte, ziet de verschillende plaatsen waar familieleden wonen en gewoond hebben als een 'portfolio van plaatsen' of als het 'ruimtelijk kapitaal' van een familie. Door te migreren breidt een familie geleidelijk haar contacten in en kennis van verschillende plaatsen uit. In zijn studie over migratie in Franse families tussen 1800 en 1940, concludeert Kesztenbaum dat de grootte en diversiteit van het portfolio de kans op migratie doet toenemen, maar dat migranten meestal een bestemming kiezen die niet in het familieportfolio zit.¹⁵

Op het platteland van Noord-Holland vormden rooms-katholieken een forse minderheid in een overwegend protestants gebied. Religieuze endogamie kan betekend hebben dat huwelijkspartners in een groter gebied gezocht en gevonden moesten worden en daardoor meer spreiding tot gevolg hebben gehad.

Broers en zussen uit hetzelfde gezin hebben als groep bepaalde kenmerken die ook invloed kunnen hebben op de manier waarop ze zich geografisch concentreren. Ten eerste kan men verwachten dat naarmate de gemiddelde

13. Jan Kok, 'Choices and constraints in the migration of families. Central Netherlands 1850-1940', *The History of the Family. An International Quarterly* 9 (2004) 137-158.

14. Paul-André Rosental, *Les sentiers invisibles. Espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle* (Parijs 1999) 130, 210.

15. Lionel Kesztenbaum, 'Places of life events as bequestable wealth. Family territory and migration in France, 19th and 20th centuries', in: T. Bengtsson en G. P. Mineau (eds.), *Kinship and demographic behavior in the past* (Berlijn 2008) 155-184.

De Kerkdijk in Akersloot rond 1900. Collectie: Prentbriefkaarten Provinciale Atlas. Noord-Hollands Archief, Bestanddeelnnummer: 054.

leeftijd hoger was, er meer broers en zussen gemigreerd waren. Ook de leeftijdsverspreiding is van belang. Een grote leeftijdsverspreiding betekent dat de groep bestaat uit kinderen van verschillende leeftijden. Een groot leeftijdsverschil levert meer verschillende vormen van onderlinge hulp op. Immers, oudere broers en zussen hebben meer ervaring, contacten en middelen om jongere broers en zussen te helpen. Een groter leeftijdsverschil zal daarom jongere broers en zussen stimuleren het ouderlijk huis te verlaten en te migreren. Het huwelijk verwijderde broers en zussen van elkaar.¹⁶ Huwelijksluiting zorgde voor een grotere spreiding van zussen dan van broers. Het was gebruikelijk dat de vrouw zich in de woonplaats van haar aanstaande man vestigde. Onderzoek in bijvoorbeeld het noorden van Zweden in de negentiende eeuw liet zien dat zussen minder dicht bij elkaar woonden dan broers.¹⁷ Zelfs onder hedendaagse boerenfamilies geldt dat huwelijksmigratie er voor zorgt dat

16. In het door ons bestudeerde gebied waren kerngezinnen al honderden jaren dominant. Samenwonen van gehuwde kinderen met hun ouders kwam zelden voor. Ad M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal-historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van Westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1983).

17. Inez Egerbladh, Alice Bee Kasakoff en John W. Adams, 'Gender differences in the dispersal of children in northern Sweden and northern USA in 1850', *The History of the Family. An International Quarterly* 12 (2007) 2-18.

zussen verder van elkaar wonen dan broers. In gezinnen van niet-boeren is het patroon juist omgekeerd.¹⁸ De seksesamenstelling van de groep is ook belangrijk. Gegeven het gebruik dat vrouwen bij huwelijk verhuisden naar de gemeente van hun man verwachten we meer spreiding bij een relatief hoog aandeel vrouwen in de groep broers en zussen. De mate van geografische spreiding is natuurlijk ook gevoelig voor het aantal kinderen in een gezin. In grote gezinnen is de kans op een grotere spreiding groter dan in kleine gezinnen. In netwerktheorieën wordt het belang van sociaal heterogene netwerken benadrukt.¹⁹ In zulke netwerken zou informatie over zowel (beroeps)mogelijkheden alsook innovatieve ideeën zich sneller verspreiden dan in hechte netwerken die samengesteld zijn uit sociaal homogene groepen. We verwachten daarom een grotere spreiding naarmate groepen broers en zussen een meer heterogene beroepsamenstelling hadden.

Casus, data en methoden

We toetsen onze hypothesen aan de hand van een relatief kleine maar gedetailleerde dataset met gegevens over twee generaties familieleden in Noord-Holland.²⁰ De eerste generatie werd geselecteerd uit de huwelijksakten van de gemeente Akersloot. Deze gemeente is representatief voor het omringende gebied wat betreft beroepsstructuur en godsdienstige samenstelling van de bevolking. Daarnaast is de plaats een goede onderzoekslocatie omdat er al vanaf 1830 een dynamische bevolkingsregistratie werd bijgehouden. In de bevolkingsregisters werden zowel huwelijk, geboorte, migratie als overlijden bijgehouden, alsook de beroepen en religieuze denominaties van de ingeschrevenen. Voor de periode 1830-1879 werden alle 298 eerste huwelijken (van beide partners) die in Akersloot gesloten werden en waarbij de bruidegom ook daadwerkelijk in Akersloot woonde, opgenomen in onze steekproef. Zeventien koppels verlieten het dorp snel na hun huwelijk en konden niet teruggevonden worden in nabijgelegen dorpen. De overgebleven 281 paren werden tot de dood van de laatst overblijvende partner gevolgd, ongeacht waar ze woonden. Uit deze dataset werden vervolgens die gezinnen geselecteerd die, na 25 jaar, op zijn minst twee overlevende kinderen telden (N=210). Deze gezinnen werden door de HSN volledig gevolgd. Ook werden alle kinderen (N=960) gevolgd en werd alle informatie over migraties, beroepen, huwelij-

18. Sweetser, 'The structure of sibling relationships', *American Journal of Sociology*, 76: 1 (1970) 47-58, aldaar 53.

19. Mark S. Granovetter, 'The strength of weak ties', *American Journal of Sociology* 78 (1973) 1361-1380; Rosental, *Les sentiers invisibles*, 187 ev.

20. Zie noot 3.

ken en eigen gezinnen van deze kinderen verzameld en in computerbestanden opgeslagen.²¹

De economie van Akersloot was volledig agrarisch. In de negentiende eeuw waren veehouderij en zuivelproductie vrij winstgevend en het gebied profiteerde van zijn gunstige ligging dicht bij de zich uitbreidende steden alsook bij de havens waar zuivelproducten geëxporteerd werden. Bovendien vonden veel inwoners vanaf de jaren 1880 werk in de bollenteelt die rond die tijd geïntroduceerd werd in de regio. De opbrengst van zelfs een klein areaal bollen was voldoende om een familie te onderhouden. In onze steekproef van 210 families oefende ongeveer de helft (47 procent) het beroep van boer uit.

De regio werd gekenmerkt door gelijke vererving, maar dit leidde niet tot fragmentatie van bezit. Boeren zetten hun winst niet alleen om in vastgoed maar ook in aandelen en obligaties. Dit gaf ze strategische speelruimte om hun kinderen te helpen. Ze huurden dan ook vaak boerderijen voor hun kinderen wanneer die volwassen werden. De leningen daarvoor werden gezien als een voorschot op de erfenis. Daarnaast wisten Akerslootse boeren hun kinderen een boerenbedrijf te bezorgen door commerciële en verwantschapsbetrekkingen te sluiten met boeren in een groot gebied rondom Akersloot. Na het overlijden van de ouders werden de voorschotten afgetrokken van het deel waar ieder kind recht op had. Samen bood dit flexibele systeem van overerving, de zich voorspoedig ontwikkelende grondmarkt en de sterk gecommmercialiseerde landbouw veel telgen uit boerengezinnen de mogelijkheid om boer te worden of met een boer te trouwen.²²

Kinderen die werk zochten buiten de landbouw hoefden niet ver te reizen. In de nabijheid boden de kleine steden en geïndustrialiseerde dorpen van de Zaanstreek voldoende werkgelegenheid. Vanaf het begin van de twintigste eeuw kon men zelfs met de fiets forenzen naar de Zaanstreek. Al deze interveniërende mogelijkheden beperkten migratie naar buiten de streek: van alle volwassen kinderen (N=960) emigreerde slechts 1,7 procent, terwijl een kleine 2,8 procent de provincie Noord-Holland verliet.²³

Doordat we van alle 210 gezinnen de volledige levenslopen van het nageslacht gevolgd hebben, weten we de woonplaatsen en afstanden van alle broers en zussen ten opzichte van elkaar. We selecteerden drie momenten tijdens de gezinscyclus om afstanden en ruimtelijke spreidingspatronen te kunnen vergelijken: 25, 40 en 60 na het huwelijk van de ouders. Het eerste

21. Het gaat om het project 'Gezinsvorming en bestaanstrategieën in West-Nederland' (GBW), HSN Release GBW 02.

22. Dirk Damsma en Jan Kok, 'Ingedroogde harten? Partnerkeuze en sociale reproductie van de Noord-Hollandse boerenstand in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw', in: J. Kok en M.H.D. van Leeuwen (eds.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005) 285-307.

23. Deze berekening is gebaseerd op de overlijdensplaats.

moment is na 25 jaar huwelijk van de ouders. Op dat moment waren nog maar weinig kinderen getrouwd maar velen van hen woonden als leerling, knecht of dienstbode in andere huishoudens. In deze fase van de gezinscyclus werd er veel verhuisd. Veertig jaar na de ouderlijke bruiloft waren de meeste kinderen getrouwd en hadden hun eigen gezinnen gesticht. We kunnen verwachten dat het familieterritorium min of meer gestabiliseerd was. De ouders zorgden echter waarschijnlijk nog steeds voor een soort samenhang. Wanneer gehuwde kinderen er voor kozen om dicht bij hun ouders te wonen dan zullen hun afstanden tot elkaar waarschijnlijk ook beperkt zijn geweest. Bovendien zullen sommige ongehuwde kinderen nog bij hun ouders gewoond hebben. Na 60 jaar huwelijk van de ouders verwachten we weinig verschil, hoewel de samenbindende kracht van de ouders, die dan veelal zullen zijn overleden, verminderd zal zijn en verweduwd personen verhuisd kunnen zijn om bij hun eigen kinderen te gaan wonen.

In onze bijdrage gaan we als volgt te werk. In de volgende paragraaf onderzoeken we alle afstanden tussen de broers en zussen met behulp van de lengte- en breedtegraden van de gemeenten waar broers en zussen woonden. Daarna groeperen we de afstanden per patroon: hoe groot was het percentage broers en zussen dat in dezelfde plaats woonde, welk percentage woonde in verschillende plaatsen maar op minder dan vijf kilometer afstand van elkaar enzovoort. We kijken ook naar de samenhang tussen de onderlinge afstand tussen broers en zussen en een aantal kenmerken van het ouderlijk gezin.

Om te bestuderen hoe gezinnen van elkaar verschilden, onderzoeken we vervolgens de gemiddelde afstand tussen broers en zussen *per gezin*.²⁴ Een bepaalde gemiddelde afstand kan echter veroorzaakt worden doordat alle broers en zussen op ongeveer dezelfde gemiddelde afstand van elkaar woonden of doordat één broer of zus veel verder van de rest af woonde. De eerste situatie geeft een heel ander spreidingspatroon dan de tweede. Echter, in beide situaties kan de gemiddelde afstand hetzelfde zijn. Om geografische spreidingspatronen van gezinnen te meten gebruiken we daarom naast de gemiddelde afstand ook de standaardafwijking. We delen de spreidingspatronen van gezinnen in vijf groepen in:

- 1) Alle broers en zussen wonen in dezelfde gemeente.
- 2) De broers en zussen zijn sterk geclusterd met uitzondering van één of enkele uitschieters. De gemiddelde afstand tussen de broers en zussen is klein (lager dan het gemiddelde van alle groepen broers en zussen) maar de standaardafwijking is groot (groter dan het gemiddelde van alle gezinnen).
- 3) De broers en zussen zijn sterk geclusterd en gelijkmatig verspreid. De gemiddelde afstand tussen de broers en zussen is klein (lager dan het

24. We hebben daarbij broers en zussen die emigreerden buiten beschouwing gelaten omdat we daar de huidige verblijfplaats op de geselecteerde momenten niet van wisten.

gemiddelde van alle gezinnen) en de standaardafwijking is ook klein (kleiner dan het gemiddelde van alle gezinnen).

- 4) De broers en zussen wonen gespreid maar dit wordt vooral veroorzaakt door één of enkele uitschieters. De gemiddelde afstand tussen de broers en zussen is groot (groter dan het gemiddelde van alle gezinnen) en de standaardafwijking is ook groot (groter dan het gemiddelde van alle groepen broers en zussen).
- 5) De broers en zussen wonen gelijkmatig verspreid over een groot gebied. De gemiddelde afstand is groot (boven het gemiddelde van alle groepen) maar de standaardafwijking is klein (kleiner dan het gemiddelde van alle groepen).

De vijf categorieën vertegenwoordigen oplopende stadia van spreiding en worden gemeten voor de drie momenten in de gezinscyclus: 25, 40 en 60 jaar na het ouderlijk huwelijk.

Vervolgens onderzoeken we de determinanten van geografische spreiding van broers en zussen. We testen dit door middel van drie modellen waarbij we het spreidingspatroon als de te verklaren variabele nemen, zowel na 25, 40 als 60 jaar huwelijk.

Als onafhankelijke variabelen nemen we kenmerken van de ouders en van de broers- en zussengroep in onze modellen op. We meten de overleving van de ouders 25 jaar na het huwelijk om te zien of op dat moment beide ouders nog in leven waren, de vader of moeder was overleden, of dat beiden ouders waren overleden. De sociaaleconomische positie van het gezin meten we aan de hand van de beroepsgroep van de vader op het moment van zijn huwelijk: arbeiders, de (lagere) middenklasse (voornamelijk winkeliers en ambachtlieden) en boeren. In de groep van boeren maken we een verdere onderverdeling naar de grootte van het landbezit (arme boeren, boeren met een gemiddeld landbezit en rijke boeren). We onderzoeken de notie van het familieportfolio door te bestuderen of kinderen van ouders met migratie-ervaring een grotere ruimtelijke spreiding kenden. We meten de migratie-ervaring van de ouders aan de hand van het al of niet voorkomen van mobiliteit tussen hun geboorte- en huwelijksplaats. Dit leverde vier groepen op: broers en zussen waarvan de ouders 1) beiden in Akersloot geboren en gehuwd waren (sedentair), 2) alleen de moeder mobiel was, 3) alleen de vader mobiel was, en 4) beide ouders mobiel waren. Om de invloed van religie te meten werden twee groepen gecreëerd: protestants en rooms-katholiek. Verder meten we periode-effecten door twee huwelijkscohorten te vergelijken: 1830-1854 en 1855-1879. Een eerste kenmerk van de groep broers en zussen dat we in onze modellen opnemen is de gemiddelde leeftijd op de drie meetmomenten in de gezinscyclus. Leeftijdsspreiding wordt gemeten door het verschil te nemen tussen de leeftijd van de oudste en de jongste broer of zus. We operationaliseren de seksesamenstelling van de broers- en zussengroep door het percentage mannen te

nemen. We nemen ook het percentage gehuwden en de grootte van de groep broers en zussen op ieder meetmoment in het model op. Ten slotte kijken we naar de beroepssamenstelling in de broers- en zussengroep (echter alleen na 40 en na 60 jaar omdat 25 jaar na het huwelijk van de ouders er van veel broers en zussen nog geen beroepsvermelding bekend is).

We analyseren ons model door middel van multinomiale logistische regressie.²⁵ Deze techniek is een variant van de binomiale (of dichotome) logistische regressie waarmee modellen met een afhankelijke variabele met slechts twee mogelijkheden (ja en nee) worden geanalyseerd. In ons model heeft de te verklaren variabele, spreiding, vijf verschillende waarden (de vijf typen spreidingspatronen). In een logistische regressie wordt de kans (p) van een afhankelijke variabele om een ja of nee te zijn berekend in termen van *odds*. Dat is de kansverhouding: de kans op een 'ja' gedeeld door de kans op een 'nee' ($p/(1-p)$). In de hier gebruikte multinomiale logistische regressie zijn er in plaats van twee waarden, vijf waarden op de te verklaren variabele. Hierbij wordt er één gebruikt als referentiecategorie, namelijk de categorie waartegen de *odds* op een bepaald spreidingspatroon afgezet worden. In de geschatte modellen wordt als referentiecategorie de situatie genomen waarbij alle broers en zussen in dezelfde gemeente wonen. De in de tabellen 4, 5 en 6 opgenomen *odds ratios* geven aan op welke wijze de desbetreffende variabele van invloed is op het voorkomen van een bepaalde spreidingsvariant of niet. Dit moet dan steeds worden geduid in relatie met de kans op het voorkomen van de referentiecategorie waarbij er helemaal geen spreiding is. Het gaat daarbij om de vraag, hoe groot de kans p is dat deze *odds* per toeval tot stand is gekomen; dit wordt aangeduid met het significantieniveau. Een p kleiner dan 0,05 geeft aan dat de kans dat deze *odds* toevallig is, kleiner is dan 5 procent.

Afstanden tussen broers en zussen

Tabel 1 geeft een overzicht van de onderlinge afstanden tussen broers en zussen na 25, 40 en 60 jaar huwelijk van de ouders.²⁶ Tussen 25 en 40 jaar na het huwelijk van de ouders zien we dat de familieterritoria – hier gedefinieerd als het gebied waar broers en zussen leefden – ruimer worden. Deze periode viel voor de meeste kinderen samen met de fase van trouwen

25. Scott Menard, *Applied logistic regression analysis* (Thousand Oaks CA, Londen en New York 1995). De regressiecoëfficiënten van de onafhankelijke variabelen zijn bij logistische regressie de natuurlijke logaritmen van de *odds*. Door te exponentiëren krijgen we *odds ratios*. Deze indiceren de toename in de *odds* van de afhankelijke variabele als gevolg van een eenheidstoename in de onafhankelijke variabele.

26. Het verlies in aantal onderlinge afstanden van 1929 na 25 jaar huwelijk naar 1116 na 60 jaar huwelijk heeft te maken met sterfte van broers en zussen en met kwijtraken als gevolg van emigratie.

en gezinsvorming. Interessant is dat de spreiding in de twintig jaar daarna nog verder toeneemt. Zestig jaar na de bruiloft van de ouders woont nog maar 32,4 procent van de broers en zussen op een afstand van minder dan vijf kilometer.

TABEL 1 *Percentage broers en zussen dat na respectievelijk 25, 40 en 60 jaar huwelijk van de ouders binnen dezelfde plaats of op een afstand van 5 tot 50 kilometer woonde*

	Na 25 jaar	Na 40 jaar	Na 60 jaar
Dezelfde plaats	73,7	29,9	21,1
Niet dezelfde plaats, maar minder dan 5 km	7,8	11,7	11,3
5 tot 20 km	15,4	45,9	44,9
20 tot 50 km	1,8	10,0	17,3
Meer dan 50 km	1,2	2,5	5,5
N	1929	1536	1116

Bron: HSN release GBW 02.

In tabel 2 gaan we na in hoeverre er belangrijke verschillen bestonden in de onderlinge afstanden tussen broers en zussen naar sociale, demografische en economische kenmerken van het gezin van herkomst. We laten dit zien voor de situatie 40 jaar na het huwelijk van de ouders. Hoe hing bijvoorbeeld de grootte van het familieterritorium samen met de sociale positie van het gezin? Tabel 2 laat zien dat, in vergelijking met andere groepen, broers en zussen uit boerengezinnen vaker in dezelfde plaats wonen en ook minder vaak op een afstand van 20 kilometer of verder. We observeren slechts kleine verschillen tussen broers en zussen uit de arbeidersklasse en de (lagere) middenklasse. De eerste groep woonde relatief iets vaker in naburige gemeenten, de tweede groep in gemeenten op een afstand van 20 kilometer en verder.

TABEL 2 *Afstanden tussen broers en zussen naar kenmerken ouderlijk gezin (40 jaar na het huwelijk tussen de ouders), percentages*

	Zelfde plaats	< 5 km	5-20 km	20-50 km	> 50 km	Totaal gepaarde waarnemingen
Beroepsgroep vader						
Landarbeiders	27,5	14,5	43,5	10,5	4,0	531
Middenklasse	27,5	11,8	39,2	16,7	4,9	204
Boeren	32,1	9,9	49,3	7,9	0,9	801
Omvang boerderij vader						
Klein	32,1	13,8	48,4	4,2	1,6	312
Midden	41,7	7,2	39,0	11,6	0,5	207
Groot	24,5	7,7	59,5	8,4	0,0	274

	Zelfde plaats	< 5 km	5-20 km	20-50 km	> 50 km	Totaal gepaarde waarnemingen
Migratie-ervaring ouders						
Geen van beiden mobiel	30,6	11,0	46,1	9,8	2,5	438
Een van beiden mobiel	27,1	11,0	46,9	12,4	2,6	807
Beiden mobiel	36,8	14,8	43,0	3,4	2,1	291
In leven zijn van ouders						
Beiden in leven	30,7	9,2	47,0	11,2	1,9	411
Een van beiden overleden	31,5	13,1	45,0	8,3	2,0	830
Beiden overleden	24,4	11,2	47,1	12,9	4,4	295
Periode huwelijk ouders						
1830-1854	34,2	12,5	47,4	5,5	0,5	633
1855-1879	26,9	11,2	45,0	13,1	3,9	903
Gezinsomvang						
2 kinderen	42,0	18,0	26,0	8,0	6,0	50
3 kinderen	36,9	9,9	31,9	14,2	7,1	141
4 kinderen	35,8	13,0	40,7	7,4	3,1	162
5 kinderen	24,7	14,7	43,2	13,2	4,1	340
6 kinderen	31,2	13,9	45,3	8,3	1,3	375
7 kinderen	25,4	11,1	51,6	11,1	0,8	126

Bron: HSN release GBW 02.

Broers en zussen uit de rijkste boerengeslachten trouwden vaak eerder en konden ook op jonge leeftijd een eigen bedrijf beginnen. Dit was echter alleen mogelijk wanneer zowel de vader als de schoonvader, aangenomen dat die ook boer was, het nieuwe paar land verhuurden of het benodigde geld inbrachten om een boerderij te kopen. Deze voordelige huwelijken eisten wel een regionaal verspreid netwerk.²⁷ In tabel 2 vinden we dit patroon terug. Zoals we kunnen zien vestigden kinderen uit de rijkere families zich voornamelijk op een afstand van tussen de 5 en 50 kilometer van elkaar. Hiermee waren zij onderling meer verspreid dan broers en zussen uit de armere delen van de boerenklasse.

Beïnvloedde het ruimtelijk kapitaal van de ouders de bestemmingen van broers en zussen? Opvallend genoeg had ouderlijke migratie het tegengestelde effect van wat we verwacht hadden. Volwassen kinderen van ouders die migratie in hun jeugd hadden meegemaakt, bleken juist dichterbij elkaar te wonen dan kinderen van honkvaste ouders. De multivariate analyse in de vol-

27. Damsma en Kok, 'Ingedroogde harten', 299.

gende paragraaf zal moeten uitwijzen of dit inderdaad een op zichzelf staand effect was of dat het veroorzaakt werd door onderliggende factoren.

Hadden nog in leven zijnde ouders een samenbindend effect op het spreidingspatroon van hun kinderen? We zien inderdaad een grotere spreiding van broers en zussen wanneer *beide* ouders overleden waren. Vooral het percentage broers en zussen dat in dezelfde plaats woonde was dan kleiner. Dit kan veroorzaakt zijn door het vertrek uit de ouderlijke woonplaats van de broer(s) en/of zus(sen) die had(den) samengewoond met de laatste overblijvende ouder.

De geboortecijfers in de provincie Noord-Holland waren tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw hoog, terwijl de kindersterfte juist snel daalde.²⁸ De grootte van gezinnen nam in deze periode dus toe en het moet moeilijker zijn geworden om een plek voor ieder kind te vinden. Hoewel de bollenteelt er voor zorgde dat grote gezinnen onderhouden konden worden, was de bevolkingsdruk hoog en we kunnen dan ook verwachten dat kinderen alternatieven buiten de landbouw zochten. Dit betekende waarschijnlijk ook dat men werk buiten de eigen plaats moest gaan zoeken. Inderdaad blijkt uit tabel 2 dat het ouderlijke huwelijkscohort 1855-1879 (hier getoond tussen 1895 en 1919) een grotere spreiding van broers en zussen kende dan het huwelijkscohort 1830-1854.

Gezinsgrootte was ook een belangrijke factor. Uit de tabel blijkt dat grote gezinnen een ander spreidingspatroon hadden dan gezinnen met slechts enkele kinderen. Broers en zussen uit grote gezinnen woonden minder vaak in dezelfde plaats, maar ook minder vaak op grote afstand van elkaar dan kinderen uit kleine en middelgrote gezinnen.

In tabel 2 zagen we dat gezinskenmerken, het moment in de gezinscyclus en de historische periode samenhangen met de gemiddelde afstand tussen broers en zussen. In de volgende paragraaf onderzoeken we het ruimtelijk spreidingspatroon van broers en zussen en proberen we de grootte daarvan te verklaren.

Determinanten van ruimtelijke spreiding

Tot nog toe hebben we gekeken naar de afstanden tussen afzonderlijke broers en zussen. Om te bestuderen hoe broers- en zussengroepen als geheel daarin verschilden, werken we nu met ruimtelijke spreiding *per gezin*. Tabel 3 geeft de verdeling over de vijf spreidingscategorieën voor de geselecteerde momenten in de gezinscyclus.

28. Jan Kok, 'Van achterblijver tot koploper. Bevolkingsgroei, gezondheid en gezin', in: T. de Nijs en E. Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland. Deel 111a, 1795 tot 2000* (Hilversum 2003) 261-298, aldaar 273.

In Tabel 3 zien we dat 25 jaar na het ouderlijk huwelijk de meerderheid van de broers en zussen nog steeds in dezelfde gemeente woonde. Binnen vijftien jaar veranderde dit beeld drastisch: na 40 jaar woonde nog maar 19,1 procent van de broers en zussen in dezelfde plaats en na 60 jaar was dit zelfs gezakt naar 13,7 procent. Ook het aandeel gezinnen in de beide categorieën die staan voor clustering daalde (van 49,7 naar 41,1 procent). Anderzijds namen de laatste twee categorieën, waarbij broers en zussen gespreid leefden, juist flink toe, namelijk van 31,1 procent (na 40 jaar) naar 45,1 procent (na 60 jaar).

TABEL 3 Verdeling van gezinnen over de spreidingscategorieën 25, 40 en 60 jaar na het ouderlijk huwelijk, percentages en aantallen

Categorie	25 jaar		40 jaar		60 jaar	
	%	N	%	N	%	N
Allen in dezelfde plaats	51,4	108	19,1	38	13,7	24
Clustering met uitschieters	12,9	27	24,6	49	19,4	34

In Tabel 4 bekijken we de spreiding van broers en zussen na 25 jaar ouderlijk huwelijk. De gemiddelde leeftijd was op dat moment zeventien jaar. Dit betekent dat de meeste broers en zussen nog niet gehuwd waren en voor een groot deel nog thuis waren of inwoonden bij een werkgever. We kunnen dus verwachten dat factoren in de familiedynamiek, zoals het overlijden van (één van) de ouders, belangrijk waren in het verklaren van het spreidingspatroon van broers en zussen. Uit de resultaten blijkt dit inderdaad het geval. Wanneer beide ouders overleden waren, was de *odds* groter dat broers en zussen geografisch verspreid woonden, in de zin dat ze allen, of bijna allemaal, van elkaar vandaan woonden. Andere ouderlijke kenmerken blijken echter geen significante invloed op het spreidingspatroon te hebben. Kenmerken van de samenstelling van de groep broers en zussen waren wel belangrijk. Zoals we verwachtten hadden broers- en zussengroepen met een hogere gemiddelde leeftijd een grotere *odds* om gespreid te wonen. Meer kinderen hadden in dat geval het huishouden verlaten om in een ander huishouden te wonen en werken. Ook wanneer er een grote leeftijdsspreiding bestond binnen de groep broers en zussen, was de *odds* op een grote ruimtelijke spreiding groter. Dit kan een aanwijzing zijn dat oudere kinderen kennis over bestemmingen in het gezin introduceerden en daarmee jongere broers en zussen stimuleerden om ook te migreren. Naarmate een groter deel van de broers en zussen getrouwd was, was de *odds* op ruimere spreiding groter. Huwelijkssluiting had migratie in een beperkt gebied tot gevolg; dit was de omliggende regio waar de meeste huwelijkspartners gevonden werden. Tot slot zien we dat naarmate de groep broers en zussen groter was, de *odds* om in een beperkt gebied (geclusterd maar met uitschieters) te wonen significant

groter was dan om in dezelfde plaats te wonen. In grote gezinnen verlieten veel broers en zussen op een relatief jonge leeftijd het ouderlijk huis. Eerder onderzoek heeft laten zien dat oudere kinderen het huis uit werden gedrukt door hun jongere broers en zussen. Hun taken in het huishouden werden door hen overgenomen en zelf brachten ze een deel van het gezinsinkomen in door bij een werkgever te gaan wonen en werken.²⁹

TABEL 4 *Multinomiale logistische regressie van spreidingspatronen van broers en zussen vijftien jaar na het huwelijk van de ouders, odds ratios*

	Clustering met uitschieters	Clustering zonder uitschieters	Spreiding met uitschieters	Spreiding zonder uitschieters
Ouders				
<i>Overleving ouders</i>				
Beiden overlevend (ref.)				
Moeder overleden	3,68*	1,78	1,81	5,35*
Vader overleden	0,38	1,61	2,46	4,12*
Beiden overleden	3,03	-	-	27,58***
Sociale klasse				
Gemiddelde boeren (ref.)				
Rijke boeren	0,75	0,17	1,30	0,34
Arme boeren	5,05	2,26	-	0,93
Lagere middenklasse	1,64	2,66	0,79	0,37
Arbeiders	2,78	2,92	0,80	1,50
Mobiliteit				
Beiden sedentair (ref.)				
Alleen moeder mobiel	0,54	3,25	2,89	2,35
Alleen vader mobiel	1,61	1,80	1,18	1,14
Beiden mobiel	0,55	2,59	1,40	0,83
Religie				
Protestant (ref.)				
Rooms-katholiek	0,39	1,20	1,18	1,69
Cohort				
Gehuwd 1830-54 (ref.)				
Gehuwd 1855-79	0,53	1,11	3,34	1,33

29. Jan Kok, 'Migratie als gezinsstrategie in Midden-Nederland, 1850-1940', in: J. Kok, e.a., *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen en Wageningen 1999) 89-156, aldaar 147-148; Bras en Kok, 'Naturally, every child was supposed to work', 439; Hilde Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, 1850-1940* (Amsterdam 2002); Bras en Neven, 'The effects of siblings'.

	Clustering met uitschieters	Clustering zonder uitschieters	Spreiding met uitschieters	Spreiding zonder uitschieters
Broers- en zussengroep				
Gemiddelde leeftijd	1,38*	1,12	1,20	1,44**
Leeftijdsspreiding	1,36	1,32	1,20	1,75**
Percentage mannen	0,98	0,99	1,00	0,99
Percentage gehuwden	0,98	1,04*	1,00	1,02
Grootte	1,38*	1,16	1,30	0,82
N	210			
Chi-kwadraat	111,77***			
Nagelkerke's R ²	0,45			

^a Referentiecategorie is 'Allen in dezelfde plaats'

* p<0,05; ** p<0,01; *** p<0,001

Bron: HSN release GBW 02.

TABEL 5 Multinomiale logistische regressie van spreidingspatronen van broers en zussen 40 jaar na het huwelijk van de ouders, odds ratios

	Clustering met uitschieters	Clustering zonder uitschieters	Spreiding met uitschieters	Spreiding zonder uitschieters
Ouders				
<i>Overleving ouders</i>				
<i>Beide overlevend (ref.)</i>				
Moeder overleden	0,74	2,08	1,27	1,02
Vader overleden	0,55	0,84	0,38	0,43
Beide overleden	1,39	1,29	1,99	1,02
Sociale klasse				
<i>Gemiddelde boeren (ref.)</i>				
Rijke boeren	0,74	0,96	1,85	1,65
Arme boeren	1,44	2,62	1,22	1,06
Lagere middenklasse	1,17	0,32	2,00	1,08
Arbeiders	0,91	2,10	2,01	1,33
Mobiliteit				
<i>Beiden sedentair (ref.)</i>				
Alleen moeder mobiel	1,91	3,33	3,52	5,80*
Alleen vader mobiel	1,04	2,03	3,47	0,83
Beiden mobiel	0,43	1,08	0,28	0,37
Religie				
<i>Protestants (ref.)</i>				
Rooms-katholiek	0,53	0,89	0,63	1,39

	<i>Clustering met uitschieters</i>	<i>Clustering zonder uitschieters</i>	<i>Spreiding met uitschieters</i>	<i>Spreiding zonder uitschieters</i>
Cohort				
Gehuwd 1830-54 (ref.)				
Gehuwd 1855-79	0,37	0,68	2,81	0,65
Broers- en zussengroep				
Gemiddelde leeftijd	0,96	1,00	1,09	0,92
Leeftijdsspreiding	0,95	1,01	0,97	0,98
Percentage mannen	0,98*	0,99	0,97*	0,98*
Percentage gehuwden	1,03*	1,02*	1,01	1,04**
Grootte	3,64***	1,88**	2,11*	2,35**
Beroepssamenstelling				
Geen boeren (ref.)				
Allen boeren	0,30	3,84	-	0,72
Sommige boeren	1,33	2,64	0,62	0,87
N	199			
Chi-kwadraat	145,91***			
Nagelkerke's R ²	0,55			

^a Referentiecategorie is 'Allen in dezelfde plaats'

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: HSN release GBW 02.

In Tabel 5 wordt het spreidingspatroon 40 jaar na de ouders' bruiloft onderzocht. Op dat moment was de gemiddelde leeftijd van de kinderen bijna 32 jaar en de meesten van hen waren al getrouwd. Ook in deze fase blijken ouderlijke kenmerken minder belangrijk in het verklaren van het spreidingspatroon dan kenmerken van de broers en zussen zelf. Op het platteland verlieten meisjes vaak eerder het ouderlijk huis dan jongens.³⁰ Het is dus niet verrassend dat een hoger percentage mannen in de groep broers en zussen (significant) geassocieerd was met een lagere *odds* op migratie uit de woonplaats. Hoe meer vrouwen, des te meer spreiding. De tabel laat zien dat het percentage gehuwde broers en zussen ook een sterke voorspeller is van geografische spreiding. Zoals we al zagen woonden omvangrijke groepen broers en zussen in ruimtelijke zin meer gespreid. Klaarblijkelijk kon voor twee of drie kinderen nog werk in de nabijheid van de ouders worden gevonden maar was dit niet mogelijk wanneer er meer kinderen waren. Behalve de mobiliteit van de moeder (samenhangend met sterke spreiding) vinden we geen andere significante effecten. Toch verklaart het model 55 procent van de variantie in de keuze tussen de vijf spreidingspatronen.

30. Kok, 'Youth labor migration', 515.

TABEL 6 *Multinomiale logistische regressie van spreidingspatronen van broers en zussen 60 jaar na het huwelijk van de ouders, odds ratios*

	Clustering met uitschieters	Clustering zonder uitschieters	Spreiding met uitschieters	Spreiding zonder uitschieters
Ouders				
<i>Sociale klasse</i>				
Gemiddelde boeren (ref.)				
Rijke boeren	0,46	0,70	0,70	0,58
Arme boeren	1,58	0,46	0,35	0,73
Lagere middenklasse	0,76	0,19	1,63	0,53
Arbeiders	1,50	1,30	2,31	1,79
Mobiliteit				
Beiden sedentair (ref.)				
Alleen moeder mobiel	0,49	1,34	0,27	1,67
Alleen vader mobiel	3,25	3,22	0,76	1,00
Beiden mobiel	0,39	0,30	0,08*	0,18*
Religie				
Protestants (ref.)				
Rooms-katholiek	1,11	1,70	0,38	1,41
Cohort				
Gehuwd 1830-54 (ref.)				
Gehuwd 1855-79	0,68	0,62	1,86	1,00
Broers- en zussengroep				
Gemiddelde leeftijd	1,05	0,98	0,93	0,93
Leeftijdsspreiding	1,29	1,21	0,93	1,08
Percentage mannen	0,99	1,00	1,01	0,97
Percentage gehuwden	1,04*	1,04**	1,95*	1,03
Grootte	4,19**	1,55	3,70**	2,54*
Beroepssamenstelling				
Geen boeren (ref.)				
Allen boeren	0,29	0,22	-	0,73
Heterogeen	2,95	1,72	1,84	2,09
N	175			
Chi-kwadraat	138,07***			
Nagelkerke's R ²	0,58			

^a Referentiecategorie is 'Allen in dezelfde plaats'

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Bron: HSN release G.BW 02.

Ten slotte wordt in Tabel 6 de situatie na 60 jaar geanalyseerd (de gemiddelde leeftijd van de broers en zussen is dan 52 jaar). Weer zien we dat de sterke voorspellers de gezinsgrootte en het percentage gehuwden zijn. Opvallend is het gegeven dat de seksesamenstelling nu niet langer een significant effect heeft. Dus, migratie en daarmee ook het spreidingspatroon worden na het huwelijk minder beïnvloed door sekse dan daarvoor. Hoewel statistisch niet significant laat de variabele die de beroepssamenstelling van de groep broers en zussen meet, zien dat heterogeniteit op het gebied van beroepskeuzen inderdaad geografische spreiding tot gevolg heeft. Een opmerkelijk gegeven (dat de bevindingen uit tabel 2 bevestigt) is het negatieve effect van ouderlijke migratie op het spreidingspatroon van de kinderen, vooral omdat het een nijdend effect betreft. Het was al zichtbaar na 40 jaar (Tabel 5) maar de effecten zijn nog sterker na 60 jaar. Wanneer beide ouders als migranten naar Aker-sloot waren gekomen, blijken hun kinderen een significant kleinere *odds* te hebben om gespreid te wonen dan om in dezelfde plaats te wonen.

Conclusie

In het verleden kon een *pool* van broers en zussen in de nabije omgeving die praktische steun kon verlenen van levensbelang zijn. Sommige mensen konden op een grote *pool* rekenen terwijl voor anderen broers en zussen te ver weg woonden om directe hulp te kunnen bieden. Waarom woonden sommige families meer gespreid dan anderen? In dit artikel hebben we een verklaring gezocht voor patronen van ruimtelijke spreiding van broers en zussen in de periode 1850-1940. Onze casus werd gevormd door broers en zussen uit 210 families die voor het grootste deel van hun leven in de provincie Noord-Holland woonden. In dit gebied, dat gekenmerkt werd door intensieve, gecommmercialiseerde landbouw, was het voor veel kinderen mogelijk om zelf ook weer boer te worden (of met een boer te trouwen). Daarnaast boden een aantal kleine steden en de industrie voldoende werkgelegenheid in de nabije omgeving. Het was een redelijk welvarende streek. Industrialisering en urbanisatie hadden geen migratie uit het gebied tot gevolg. Migratie werd zelfs tegengegaan door de groei van transportmogelijkheden.

Welke factoren hadden invloed op het spreidingspatroon? We gaven hiervoor in het theoretisch deel van ons artikel een aantal mogelijke verklaringen. In de eerste plaats bevorderen algemene sociale en economische processen het uitwaaieren of juist concentreren van gezinnen: de regionale arbeidsmarkt en transportmogelijkheden, patronen van vererving en gebruiken rond familiale zorg. Andere verklaringen relateerden we aan de kenmerken van het ouderlijk gezin: de sociale positie, het aanwezig of overleden zijn van de ouders, het familiespecifiek 'ruimtelijk kapitaal' en de religieuze denominatie. De kenmerken van de broers- en zussengroep zelf, waaronder de sekse-

samenstelling, grootte, het percentage gehuwden en de heterogeniteit van hun beroepen vormden een derde groep verklaringen.

We onderzochten de spreidingspatronen van broers en zussen op verschillende momenten in de gezinscyclus (25, 40 en 60 jaar na het huwelijk van de ouders). Een opmerkelijke toename in spreiding vond plaats tussen 25 en 40 jaar na het ouderlijk huwelijk. Deze periode viel voor de meeste broers en zussen samen met de fase van trouwen en gezinsvorming. Verdere spreiding van broers en zussen deed zich echter ook nog in de twintig jaar daarna voor. Onze modellen waren redelijk goed in staat om te verklaren wanneer broers en zussen bij elkaar woonden en wanneer zij meer verspreid leefden. Vijfentwintig jaar na het ouderlijk huwelijk beïnvloedde vooral het overlijden van de ouders het spreidingspatroon van de kinderen. Wanneer een of beide ouders overleden waren, woonden broers en zussen verder van elkaar. Arbeidsmigratie ter aanvulling van een gereduceerd gezinsinkomen en migratie van broer(s) en zus(sen) die hadden samengewoond met de laatst overlevende ouder was daar waarschijnlijk debet aan. Ook een hoge gemiddelde leeftijd en een grote leeftijdsspreiding in de groep broers en zussen bevorderde het uitwaaieren. Oudere broers en zussen brachten kennis over bestemmingen mee en stimuleerden daarmee de migratie van jongere broers en zussen. Na 40 en 60 jaar werd het spreidingspatroon vooral bepaald door kenmerken van de groep broers en zussen zelf. Het percentage gehuwde broers en zussen, de seksesamenstelling en de grootte van de groep broers en zussen waren de belangrijkste verklaringsfactoren. Ongehuwde kinderen bleven vaak in het ouderlijk huis wonen om zorg te dragen voor de ouders en woonden ook vaak samen om elkaar te steunen. Hoe meer broers en zussen er al getrouwd waren des te groter was de ruimtelijke spreiding. Huwelijksmigratie verspreidde vrouwen meer dan mannen. Een groter aandeel vrouwen in de broers- en zussengroep had meer spreiding tot gevolg. Broers en zussen uit grote gezinnen ten slotte verspreidden zich meer in de ruimte dan die uit kleinere gezinnen.

We vonden tegenstrijdige resultaten met betrekking tot het familiere ruimtelijk kapitaal, dat wij definieerden als de migratie-ervaring van de ouders tussen hun geboorte en huwelijk. Wanneer alleen de moeder gemigreerd was, bleken broers en zussen zich te spreiden. Echter wanneer beiden ouders gemigreerd waren, trad juist sterke clustering op. Onze meting van het familiair portfolio aan plaatsen betrof alleen de verhuisbeweging van de ouders tussen hun geboorte- en huwelijksplaats. Uitgebreider onderzoek naar de werkelijke verhuisbewegingen van ouders alsook die van de broers en zussen zelf is nodig om meer licht te werpen op dit schijnbaar tegenstrijdige resultaat. Onze studie richtte zich op het Noord-Hollandse platteland, een gecommmercialiseerde regio waar het individualistische kerngezin en deelbare vererving de regel waren. Ook al waren er verschillen in spreiding tussen gezinnen in deze regio, de mate van spreiding bleef toch relatief beperkt (voornamelijk

binnen Noord-Holland). Misschien dat de spreiding onder broers en zussen in gebieden met meergeneratiehuishoudens en ondeelbare vererving groter was, zoals we in het theoretisch kader suggereerden. Comparatief onderzoek naar spreidingspatronen van broers en zussen in gebieden met verschillende verervings- en familiesystemen zal hier antwoord op moeten geven.

Over de auteurs

Hilde Bras studeerde algemene letteren (Amerikanistiek) aan de Rijksuniversiteit Groningen en historische informatieverwerking aan de Universiteit Leiden. Zij promoveerde in 2002 in de sociologie aan de Universiteit Utrecht. Sinds 2000 is zij als universitair docent verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam, momenteel bij de afdeling Methoden en Technieken. In 2003 ontving ze een VENI-subsidie voor een onderzoeksproject naar de levenslopen van en de relaties tussen broers en zussen in de negentiende en twintigste eeuw. Haar recente publicaties betreffen verwantschapsrelaties in het verleden en de invloed van verwanten op sociaal en demografisch gedrag.

E-mail: haj.bras@fsw.vu.nl

Jan Kok is als senior onderzoeker verbonden aan de *Virtual Knowledge Studio for the Humanities and Social Sciences* (KNAW) en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Hij is daarnaast gastdocent aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij publiceert vooral over gezinshistorische onderwerpen.

E-mail: jan.kok@vks.knaw.nl